

Aandachtspunten bij woordenschatonderwijs

Dolf Janson

Beschikken over een ruime woordenschat is een factor die onderwijssucces bevordert. De manier waarop kinderen hun woordenschat op school kunnen uitbreiden is in veel gevallen nog wel voor verbetering vatbaar. Daarom zetten we in dit artikel nog eens op een rij wat echt werkt.

Een schat aan woorden

Ieder mens beschikt over een mentaal lexicon, als onderdeel van het langetermijngeheugen. Alle woorden die we ons vanaf onze babytijd eigen maken, worden erin opgeslagen.

Van elk woord zijn in het mentaal lexicon ook verschillende eigenschappen opgeslagen. In de eerste plaats bevat zo'n concept informatie over de betekenis van een woord. Maar het bevat naast deze semantische informatie ook informatie over hoe een woord klinkt (akoestische informatie), hoe je het uitspreekt (fonologische informatie), hoe je het vervoegt of verbuigt (morfologische informatie), hoe je het in een zin gebruikt (syntactische informatie), in welke pragmatische situaties je het gebruikt en hoe je het schrijft (orthografische informatie).

Al die verschillende soorten informatie worden wel de *identiteiten van een woord* genoemd. Als ervaren taalgebruiker ben je je niet zo bewust dat je over al die identiteiten van woorden beschikt. Je merkt het pas als je een onbekend of minder frequent woord of betekenis tegenkomt.

Binnen het mentaal lexicon hangen woorden en hun eigenschappen onderling samen. Die woordkennis binnen de identiteiten van een woord is als het ware als een datanetwerk geordend. Bijvoorbeeld, maan hangt semantisch samen met donker, maar ook met rond. Donker hangt weer samen met nacht of met angst, en zo schakelen die betekenissen door naar daaraan verwante betekenissen.

Wat hun fonologische identiteit betreft, herken je samenhang tussen vergelijkbare klankstructuren (bak/pak/lak/dak). Dit stelt ons niet alleen in staat snel wisselrijtjes te lezen, maar vooral op elkaar lijkende woorden te onderscheiden of rijmwoorden te vinden. Problemen met de fonologische identiteit van woorden kunnen een grote invloed hebben op het leren lezen en spellen.

Het uitbreiden van dat mentale lexicon speelt een grote rol in het onderwijs. Niet alleen in taal- en spellingonderwijs, maar ook in het onderwijs in andere vakken. Daar neemt immers samenhangende begripsontwikkeling een centrale plaats in.

Uitbreiden van de woordenschat

Het spreekt vanzelf dat je de woorden, die je in het kader van woordenschatonderwijs aanbiedt, zorgvuldig selecteert. Kies bijvoorbeeld alleen woorden die de betreffende leerlingen nog niet kennen. Dit lijkt logisch, maar wie gewoon een taalmethode volgt, gaat hieraan voorbij.

Daarnaast zijn er drie criteria die belangrijk zijn voor de juiste keuze:

- *woordfrequentie*
Hoe vaak komt een woord in gesproken en/of geschreven taal voor? Frequent

gebruikte woorden zijn belangrijk om te kennen, als die frequentie tenminste aansluit bij de taal waarmee de leerlingen te maken hebben. Naast je eigen inschatting op basis van ervaring, kun je ook een woordfrequentielijst gebruiken voor deze selectie.

- *nut*
Hoe nuttig is een woord voor een leerling? Dit hangt voor een deel samen met hun frequentie. Woorden die veel voorkomen, zijn meestal nuttiger om te kennen dan laagfrequente woorden. Toch kan het soms nodig zijn minder vaak gebruikte woorden te kiezen, juist vanwege hun nut in een bepaalde situatie, zoals een gekozen thema, de actualiteit of een voorgelezen boek.
- *context*
Woorden die binnen een bepaalde context, zoals een project of een (prenten)-boek, belangrijk zijn, worden daardoor betekenisvol. Dit is dan een goede reden om dergelijke woorden of betekenissen te selecteren.

Deze criteria vormen een opklimmende samenhang. Het is namelijk niet handig om kinderen losse woorden aan te leren. Het is veel effectiever om hen te laten kennismaken met woorden in een logisch en zinvol verband. Dat kan samenhangen met het nut of de context van die woorden. In andere gevallen kun je dit ook versterken door woordgroepen (woordclusters) te kiezen. Dat kunnen dan bijvoorbeeld tegenstellingen zijn, zoals *licht* en *donker* of *licht* en *zwaar* of juist die beide betekenissen samen. Binnen een thema kun je woorden (laten) kiezen die het mogelijk maken over dat thema te praten en/of te schrijven. Binnen wereldoriëntatie komt het vaak voor dat een groepje woorden de kern vormt van het betreffende thema. Het is dan heel zinvol om de leerlingen die woorden te laten uitzoeken met een klein groepje en samen te laten bedenken waarom dit voor dat onderwerp belangrijke woorden zijn. Daarna kunnen de betekenissen en onderlinge verbanden verder worden onderzocht en besproken.

Samenhang versterken

Elke taalgebruiker beschikt over woorden en betekenissen, maar dat is nooit een verzameling losse woorden. Die woorden vormen met elkaar een netwerk op basis van onderling verbonden aspecten. Het gaat daarbij met name om twee soorten relaties:

- *betekenisrelaties*
zoals tussen synoniemen (venster – raam), tussen categorie en exemplaar (vogel – merel), of tussen elementen van dezelfde context (keuken – aanrecht – pan).
- *vormrelaties*
zoals tussen woorden die hetzelfde klinken, bijvoorbeeld rijmende woorden (bank – rank), tussen woorden die hetzelfde klinken maar een verschillende betekenis hebben (homoniemen, zoals bank of veer, of qua klank gelijke, maar qua spelling verschillende woorden als deed en date) of woorden met eenzelfde structuur van voor- of achtervoegsels (kinderen – eieren; benoemen – bemerken – bevragen).

Wanneer je bewust met een nieuw woord kennismakt, krijgt dit nieuwe woord direct een plaats in dat netwerk. Doordat dit netwerk groeit, wordt het steeds eenvoudiger om woorden te onthouden en weer op te roepen. Naarmate je meer woorden kent die met het aan te leren woord te maken hebben, zul je dit woord gemakkelijker kunnen verbinden met die al aanwezige woorden en betekenissen in je netwerk. Dat kan al doordat je een voorvoegsel herkent, zoals het Griekse 'syn' in synthese en synchroon, dat 'samen' betekent. Als je dat weet herken je dat ook in symfonie en in

syllabus en in systeem, waar de laatste medeklinker weliswaar steeds anders is, door de daaropvolgende medeklinker, maar wel dezelfde oorsprong en betekenis heeft.

Het komt natuurlijk ook incidenteel wel voor, dat je merkt dat leerlingen (de betekenis van) een woord in een tekst of tijdens een uitleg niet (her)kennen. Je zult dan zo'n woord of die betekenis binnen die context uitleggen. Dit helpt de leerlingen om op dat moment de tekst te kunnen volgen en zo actief mee te denken. Het is echter niet de bedoeling om het aanbod aan woordenschat tot dit soort incidentele uitleg te beperken. Uit onderzoek is gebleken dat woorden daarvoor veel vaker expliciet moeten worden gebruikt (in zinsverband) en dat de leerlingen zelf actief met die woorden aan de slag moeten kunnen gaan.

Er wordt wel gesuggereerd dat het erom gaat 15.000 woorden te beheersen bij het verlaten van de basisschool. Daartoe zouden kinderen op school zo'n 25 woorden per week moeten leren als ze die niet van huis uit meekrijgen. Zo'n aantal woorden kiezen om die binnen een week aan te leren vraagt wel om meer dan ze dagelijks even te herhalen. Instampen voor een toets is ook niet de manier om tot een duurzame uitbreiding van die woordenschat te komen. Daarom is niet dat aantal het doel om naar te streven, maar het opbouwen van een netwerk vanuit betekenisvolle betekenissen. Door vandaaruit leerlingen te leren om woorden te analyseren en elementen daaruit te herkennen en verbinden met hun voorkennis van het thema waarin ze betekenisvol zijn, groeit er een actieve houding. Hierdoor zijn kinderen steeds beter in staat woorden betekenis te geven en op te nemen in hun netwerk aan voorkennis.

Effectieve uitbreiding

De inzet van externe hulpmiddelen leidt vaak tot een meer *semi-incidentele* vorm van woordenschatonderwijs. Dan gaat het bijvoorbeeld om het gebruik van praatplaten. Daarbij is wel sprake van enige structuur en samenhang, maar vaak is er dan geen sprake van een gerichte woordselectie of een opbouw naar relatie of kenmerk.

Er is pas sprake van goed woordenschatonderwijs als je bepaalde woorden in samenhang aan de orde stelt, binnen een betekenisvol verband. Het gaat immers niet om het aanleren van alleen losse woorden, maar vooral om de inbedding van elk woord in dat al bestaande netwerk. Ook de voorkennis van de betreffende kinderen moet bij die selectie een belangrijke rol spelen.

Dit maakt de keuze voor een thematische aanpak tamelijk voor de hand liggend. Thema's, inclusief de context van andere vakken, bieden veel mogelijkheden om woorden in samenhang aan te leren. Neem bijvoorbeeld een thema als sport. Hierbinnen kunnen woorden als wedstrijd, winnen, tegenstander, record, competitie, ploeg, trainer in samenhang en in een betekenisvolle context worden aangeboden. Daarnaast blijven er woorden die nodig zijn om lessen te volgen en teksten te begrijpen, maar die niet zo verbonden zijn met een bepaalde context. In dat verband maakt men wel onderscheid tussen CAT (cognitieve academische taalvaardigheid) en DAT (dagelijks algemeen taalgebruik). Bij CAT is er nauwelijks sprake van een specifieke context, maar worden er relatief complexe denkrelaties verwoord. Men noemt dit ook wel 'schooltaal', omdat CAT vaak wordt gebruikt om iets uit te leggen en als instructie in opdrachten. Doordat CAT geen betekenis krijgt binnen een eigen context, is het achterhalen van de betekenis moeilijker dan bij DAT, waar juist wel vaak een herkenbare context is.

Een typerend voorbeeld van CAT zijn *signaalwoorden*. Dit soort woorden (of vaste combinaties van woorden) verwijzen naar een verband. Soms gaat het om een relatie van tijd of van plaats (*morgen, intussen, halverwege*), in andere gevallen om een

inhoudelijk verband tussen de informatie in opeenvolgende alinea's (desondanks, hoewel, tenzij, mits). Ook kunnen dergelijke woorden of uitdrukkingen bepaalde redeneringen ondersteunen of juist relativiseren (in werkelijkheid, bovendien, in feite, mogelijk).

Niet alleen bij mondeling taalgebruik, maar ook bij het lezen en zelf schrijven van teksten spelen signaalwoorden vaak een belangrijke rol. De naam van deze woorden geeft dat al aan: het zijn signalen die de betekenis van een tekst ondersteunen of zelfs benoemen. Daardoor is het van belang dat kinderen bedacht raken op het vóórkomen van die signaalwoorden in een tekst, zodat ze deze gaan herkennen en hun betekenis doorzien. Dit kan zowel hun inzicht in de structuur als in de betekenis van een tekst helpen vergroten.

In dit verband maakt men ook wel het onderscheid tussen *inhoudswoorden*, zoals zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden, en *functiewoorden*, zoals voorzetsels en voegwoorden. Vooral deze laatste categorie heeft vaak de hiervoor genoemde signaalfunctie: ze geven immers (taal-denk)relaties in een tekst weer.

Betekeningen herkennen

Wie bezig is een taal te leren, als moedertaal of als tweede taal, zal steeds handiger gebruik leren maken van manieren om de betekenis van woorden te achterhalen. Op een basisschool is dat eerst een aandachtspunt in de onderbouw: hoeveel kansen hebben jonge kinderen gehad om zich dergelijke manieren al een beetje eigen te maken? Wie leerlingen van wie de ouders Nederlands niet als eerste taal spreken, in de groep heeft, zal steeds weer hierop alert moeten zijn. Kunnen die kinderen op school wel genoeg oppikken van de gebruikte woorden en betekenissen?

In beide gevallen is het nuttig om de twee meest geschikte woordleerstrategieën die een leerling kan gebruiken bij het achterhalen van de betekenis van een woord, te kennen en toe te passen.

Bij samenstellingen als *fietsenrek* en *melkpak* helpt het om het woord te analyseren en om gebruik te maken van de (non-)verbale context. In het eerste geval moeten kinderen herkennen dat ze zo'n woord kunnen splitsen, zodat ze via die afzonderlijke woorden kunnen achterhalen wat de betekenis kan zijn. In het tweede geval gaat het erom in welke verband die woorden werden gebruikt. Was dat op een bepaalde plek? Werd er naar iets gewezen? Ging die tekst al ergens over? Het letten op die context helpt om die betekenis te begrijpen. Zo leren kinderen immers ook hun moedertaal. Misschien dat het dan nog niet helemaal duidelijk is, maar ze herkennen al wel waarmee het te maken heeft.

Door feedback te geven op de manier waarop een leerling die betekenis probeert te achterhalen, kun je die leerling uitdagen de handigste aanpak te kiezen. Daarmee geef je geen oordeel, want effectieve feedback accepteert altijd de bedoeling van de ander. Zo nodig kun je daarna hardop voordragen hoe dat zou kunnen gaan, maar je probeert altijd eerst de leerling uit te nodigen tot het zelf vinden van een (beter) alternatief.

Janson, D.J. (2017). *Uitdagend en functioneel taalonderwijs*. Nieuwolda: Leuker.nu.

Janson, D.J. (2018). *Op zoek naar letters – de andere spelling- en grammaticadidactiek*. Nieuwolda: Maak je eigen onderwijsboek.

Zouw, K. v.d. & Abell, O. (red.) (2012). *Taal 100 – interactief taalonderwijs op de basisschool*. Sardes & Expertisecentrum Nederlands.

Deelnemen aan gesprekken

Kringgesprekken met de hele groep zijn relatief weinig effectief voor het werken aan mondelinge taalvaardigheid. Vooral de minder taalvaardige leerlingen, die het juist zo nodig hebben, zullen hierin weinig aan de beurt komen. Bovendien is het moeilijk zoveel leerlingen betrokken te houden.

Gesprekken in een kleine kring zijn hiervoor effectiever. Ook overleg tussen twee of drie leerlingen is zinvol, bijvoorbeeld als reactie op een (open) vraag. Door deze manier van bespreken, kunnen ze niet alleen allemaal aan het woord komen, maar kunnen er allerlei varianten ontstaan, die allemaal als antwoord passen. Als leraar kun je op die onderlinge interactie dan niet direct invloed uitoefenen, maar door te zorgen voor prikkelende vragen en een betekenisvolle context, kun je echter wel de kwaliteit van het gesprek stimuleren.

Het taalvaardigheidsniveau van leerlingen in een groep zal per definitie variëren. Dat maakt een keuze voor een vrij homogene of juist een heterogene groepssamenstelling mogelijk. Bij een meer-homogene samenstelling zullen de leerlingen elkaar wat minder uitdagen op een hoger niveau te gaan communiceren, maar kan het wel veilig voelen. Als hun taalniveau al hoog is, kan de stimulans om elkaar met taal te overtreffen trouwens wel degelijk aanwezig zijn. Bij meer-heterogene groepjes zal die stimulans hun taalgebruik te verbeteren er vaker zijn. Wel moet je een te groot verschil in taalvaardigheid vermijden, omdat dit een actieve deelname van sommige leerlingen kan afschrikken.

Het gebruik van de juiste woorden in een gesprek is een voorbeeld van het toepassen van die verworven woordenschat. Om een goede gespreksdeelnemer te worden is er echter meer nodig dan een voorraad woorden. Om dat te leren moeten leerlingen zich bewust worden wat er gebeurt in een gesprek en wat zo'n gesprek tot een prettig en zinvol gesprek maakt. Daarvoor is het ook nodig zich bewust te worden van de eigen rol in een gesprek. Door daarop te letten, daarop te reflecteren en de kans te krijgen uit te proberen wat werkt, leren kinderen vaardiger te worden als gespreksdeelnemer.

Na afloop praten over het verloop van een gesprek, kan helpen inzicht te krijgen in de benodigde vaardigheden en in manieren om die te verbeteren.

Refererend aan het gezegde 'spreken is zilver, zwijgen is goud' hebben Damhuis & Litjens (2003) drie 'zilveren regels' opgesteld om de kwaliteit van de gespreksdeelname te vergroten. Deze regels gaan over het herkennen van het gesprekspatroon, weten hoe je een gesprek kunt bijsturen en over het nut van reflectie op beide aspecten van gespreksdeelname.

Zilveren regel 1

De leerling herkent de eigen en andermans (verborgen) gesprekspatronen en kan die benoemen.

Dit betekent dat zij moeten weten wat onder 'gesprekspatronen' wordt verstaan. De volgende gesprekspatronen zouden zij daartoe moeten gaan herkennen. Deze zijn verdeeld over vier aspecten:

- *je houding tijdens het gesprek*
  - doorvragen als je iets niet begrijpt
  - vragen om uitleg
  - vragen om meer informatie
  - lichaamstaal (houding, mimiek) gebruiken
  - non-verbale inbreng, zoals gebaren en oogcontact, inzetten in communicatie

- *het onderwerp van je gesprek*
  - zelf kiezen waarover je praat
  - zelf bedenken wat je wilt zeggen
  - bij het onderwerp blijven
- *de manier van praten*
  - duidelijk verstaanbaar praten
  - erop letten dat de toon die je gebruikt past bij de woorden die je kiest (vriendelijk, boos)
- *beurtwisseling en rolverdeling*
  - zelf een beurt durven nemen
  - een beurt geven aan een ander
  - door elkaar heen praten
  - een vraag stellen
  - antwoord geven
  - luisteren naar de ander
  - ingaan op wat een ander heeft gezegd
  - de beurt van een ander inpikken (niet acceptabel)
  - een ander in de rede vallen (niet acceptabel)
  - ...

Bespreking van zulke gesprekspatronen leert leerlingen naar zichzelf en anderen te kijken en luisteren met de focus op een zinvol gesprek. Dit maakt ze vaardig om een eigen en actieve rol te spelen in gesprekken.

Soms zul je als leraar het initiatief nemen tot zo'n bespreking. Het kan ook voorkomen dat een leerling die behoefte voelt.

'Juf, nou wil ik ook wel eens wat zeggen. Rob en Eefje praten steeds en ik ben nu aan de beurt', laat Jan weten die al minutenlang netjes zijn vinger opsteekt, terwijl andere leerlingen zomaar spontaan het woord nemen.

Soms is er tijdens zo'n gesprek aanleiding voor een moment van reflectie, maar vaak kan dat beter na afloop van een gesprek. Uiteindelijk leidt een en ander tot de volgende zilveren regel.

Zilveren regel 2

De leerling kan bewust en zelfstandig op een acceptabele manier ingrijpen als het gesprek niet naar wens verloopt, bijvoorbeeld door aan de orde te stellen hoe ze op dat moment met (of juist alleen tegen) elkaar praten.

Als leraar heb je hierbij een belangrijke rol. Als observator kun je feedback geven op de rol die een leerling laat zien. Durft een leerling inderdaad in te grijpen als het gesprek blijft steken of onplezierig wordt? Is die ingreep effectief en waardoor dan?

In het verlengde hiervan kun je patronen voordoen en zo even model staan, bijvoorbeeld om te laten horen hoe doorvragen, om nadere uitleg vragen, kan klinken.

'Janneke, ik zit nog na te denken over wat je zojuist zei, maar ik snap nog niet helemaal wat je bedoelde met ...'

In je begeleidende rol kun je zelfs nog wat verder gaan door een interventie te plegen die het gesprek weer in goede banen leidt. Dat kan door een opmerking in de trant van 'Volgens mij wil Rachid ook wat zeggen want ik zie dat hij al een hele tijd zijn vinger opsteekt', of door het gesprek even stil te leggen naar aanleiding van een gesigneerd patroon en hen uitnodigen hierop te reflecteren.

Het is goed om regelmatig aandacht te vragen voor de kenmerken van een goede gespreksvoering. Dat kan door voorbeelden daarvan tijdens zo'n groepsgesprek te benadrukken en zo te bevestigen dat dit een goede manier is. Het kan ook door te signaleren wanneer de gebruikte manier voor verbetering vatbaar is en een alternatief voor te doen. Het gaat dan om

- op een acceptabele (=sociale) manier de rol van gespreksdeelnemer invullen: zowel ruimte vragen voor zichzelf als ruimte gunnen aan anderen;
- gelijkwaardigheid tussen gesprekspartners blijven nastreven;
- niet in elke kring willen reflecteren op het gesprek;
- veel ruimte laten voor spontane gesprekken.

Zilveren regel 3

Samen met de leerlingen benoem je regelmatig de gesprekspatronen die zich in een gesprek voordoen en start soms een gesprekje hierover. Dit moet niet te vaak, omdat de gesprekken vooral echt moeten zijn en geen excuus om het over verbeterpunten te hebben.

Zorg dat je bespreking van het gesignaleerde gesprekspatroon tijdens het gesprek de spontane loop van dat gesprek niet volledig verstoort. Maak duidelijk dat het voor de inhoud van het gesprek van direct belang is even stil te staan bij wat er gebeurde. Maak vervolgens weer een heldere stap terug naar het gesprek (dus ga van reflectie terug naar gesprek).

Het is dus zeker niet de bedoeling dat je een gesprek voortdurend met een reflectie-stap onderbreekt. Dat verstoort het natuurlijk verloop van een gesprek: het gaat immers over de inhoud. Beperk de reflectie bijvoorbeeld tot één patroon dat op dat moment in het gesprek belangrijk is.

Je kunt dit ook oplossen door een gesprek op video op te nemen en later samen met de leerlingen naar dat fragment te kijken. Zo verstoort je niet alleen het gesprek niet, maar je geeft de leerlingen zelf ook meer kans om zo'n gespreksfragment kritisch te analyseren.

Zorg er steeds voor dat de inhoud centraal blijft staan en niet ondergeschikt wordt gemaakt aan de techniek van het gesprek. Juist die inhoud bepaalt immers de waarde van een goede gespreksvoering en is geen smoes om gesprekken te oefenen.

Verbetering van het verloop van een gesprek en van de sfeer in een gesprek is heus niet zo ingewikkeld. Als kinderen zich bewust worden dat als ze de ander(en) niet aankijken als ze iets vertellen, die ander kan denken dat luisteren niet nodig is. Aankijken is dus zinvol om echt betrokken in gesprek te zijn met elkaar. Bovendien kun je aan die ogen en de mimiek en gebaren veel informatie aflezen. Dat elkaar wel of niet aankijken is trouwens ook een mooi observatiepunt bij het bekijken van gesprekken van anderen, bijvoorbeeld op een verjaardag met visite...

Steeds weer praten over zo'n gesprekspatroon moet wel luchtig blijven. Het gaat er niet om de deelnemers te beschuldigen of zelfs voor schut te zetten. De enige vraag die telt is: hoe lossen we dat samen op? Dit zorgt ook voor een gevoel van veiligheid. Juist door alle deelnemende leerlingen te betrekken bij het nadenken over zo'n oplossing, benadruk je het gezamenlijke belang en de steun die ze elkaar daarin kunnen geven.

Bronnen:

Damhuis, R., & Litjens, P. (2003). *Mondelinge Communicatie. Drie werkwijzen voor mondelinge taalontwikkeling*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.

Janson, D.J. (2017). *Uitdagend en functioneel taalonderwijs*. Nieuwolda: Leuker.nu.

Janson, D.J. (2018). *Op zoek naar letters – de andere spelling- en grammaticadidactiek*. Nieuwolda: Maak je eigen onderwijsboek.